

KS. ŁUKASZ KRUCKI

STAN ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ
W ŚWIETLE *BREVIS DESCRIPTIO HISTORICO-GEOGRAPHICA
ECCLESIARUM ARCHIDIOECESIS GNESNENSIS ET POSNANIENSIS*
JANA KORYTKOWSKIEGO Z 1888 r.

WSTĘP

Jan Korytkowski (1824-1888), kapłan i wybitny historyk Kościoła, zasłynął jako autor monumentalnych prac podejmujących problematykę związaną z dziejami archidiecezji gnieźnieńskiej¹. Znany jest przede wszystkim z czterotomowego dzieła *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, wydanego w 1883 r., oraz pięciotomowego *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi i metropolici polscy od 1000 roku aż do roku 1821*, które ukazało się już po śmierci autora (Poznań 1888-1892). Nie są to jednak jedyne prace gnieźnieńskiego historiografa. W 1888 r. opublikował, zamiast corocznego archidiecezjalnego schematyzmu, obszerne opracowanie w języku łacińskim, zatytułowane *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri ecclesiis, sacellis publicis aliisque institutis hoc tempore deservientis: addita sunt nonnulla alia scitu digna cultum divinum et utilitatem cleri spectantia, praecedente serie archiepiscoporum gnesnensium, episcoporum posnaniensium et archiepiscoporum gnesnensium et posnaniensium auctore Joanne Korytkowski*. Praca ta stanowi

---

Ks. dr ŁUKASZ KRUCKI – historyk Kościoła, pracownik merytoryczny w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie; adres do korespondencji: ul. 28 Grudnia 12, 62-200 Gniezno; e-mail: krucki@op.pl

¹ J. Jaskułski, *Jan Ignacy Korytkowski 1824-1888*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 108-116.

cenne źródło do poznania ustroju i stanu posiadania najstarszych polskich diecezji – gnieźnieńskiej i poznańskiej, po ustaniu kulturkampfu². Jej zakres nie ogranicza się tylko do podstawowych danych zamieszczanych w zwyczajowych elenchach, ale poszerza je, podając krótką historię każdej parafii i jej kościoła, wymienia funkcjonujące szkoły, przytułki i bractwa kościelne, a ponadto podaje spisy miejscowości przynależących do każdej parafii, co sprawia, że może ona posłużyć do podjęcia badań nad dziejami archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 80. XIX w.

W niniejszym opracowaniu wykorzystano pierwszą część *Brevis descriptio*, obejmującą opis archidiecezji gnieźnieńskiej. Zamysłem autora było bowiem ukazanie stanu najstarszej polskiej archidiecezji, która, przewyciężywszy skutki „walki kulturalnej”, musiała niemal od nowa budować struktury organizacyjne i duszpasterskie. Było to zadanie niełatwe, zważywszy, że rząd pruski nie rezygnował z funkcji „troskliwego opiekuna” czuwającego nad rozwojem Kościoła w Wielkopolsce. Fakt ten dodatkowo został spotęgowany osobą arcybiskupa Niemca, Juliusza Dindera, który od 1886 r. zasiadał na stolicy prymasów Polski. Mimo nieprzychylnych odczuć katolików polskich starał się z nimi współdziałać, aby przywrócić utracony porządek. Jego początkową działalność na polu administracyjnym i duszpasterskim zobrazował Jan Korytkowski w analizowanym *Brevis descriptio*.

1. ARCYBISKUP

Od 1886 r., a więc od rezygnacji Mieczysława Halki-Ledóchowskiego ze stolic arcybiskupich w Gnieźnie i Poznaniu, ordynariuszem gnieźnieńsko-poznańskim był Julius (Juliusz) Dinder. *Brevis descriptio* podaje o tym hierarsze szczytkowe informacje. Dotyczą one daty jego urodzin – 9 III 1830 r., a następnie informuje o przyjęciu przez niego święceń kapłańskich (8 VI 1856 r.), nominacji na arcybiskupstwa gnieźnieńskie i poznańskie (27 II 1886 r.), konsekracji (30 V 1886 r.), intronizacji (8 VI 1886 r.) i prekonizacji (10 VI 1886 r.). Korytkowski nie omieszkiał jednak podać tytułatury, której używał arcybiskup. Brzmiała ona: Archiepiscopus gnesnensis et posnaniensis, legatus natus. Ze względów ideologiczno-politycznych w *Brevis descriptio* przemilczano godność prymasowską, która zwyczajowo złączona była z arcybiskup-

---

² Z. Zieliński, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011, s. 301.

stwem gnieźnieńskim. Uwzględniono natomiast stopień naukowy ordynariusza – Doktor Świętej Teologii³.

W 1888 r., a więc w chwili opublikowania *Brevis descriptio*, arcybiskup Dinder pozostawał bez wsparcia biskupa pomocniczego. Sytuacja ta wynikała z faktu śmierci dotychczasowego sufragana Józefa Cybichowskiego (†6 III 1887 r.). Co ciekawe, jego następcą został mianowany autor omawianej pracy, ks. Jan Korytkowski, ale zmarł on przed przyjęciem sakry, 14 V 1888 r., jako biskup-nominat⁴.

2. KAPITUŁY

W okresie niewoli narodowej w archidiecezji gnieźnieńskiej funkcjonowały trzy kapituły: kapituła metropolitalna w Gnieźnie, kapituła św. Jerzego na Zamku, również ulokowana w Gnieźnie, oraz kapituła kolegiacka w Kruszwicy. Wszystkie miały metrykę średniowieczną. Kapituła katedralna powstała w XI w., a więc niemal równoległe z archidiecezją gnieźnieńską⁵. Kapituła św. Jerzego na Zamku swoimi korzeniami sięgała lat 20. XIII w., gdy na zamku gnieźnieńskim z fundacji książąt wielkopolskich ustanowiono kolegiacką korporację kanoników⁶. Trzecia wreszcie, kapituła kolegiacka w Kruszwicy, pamiętająca czasy początków biskupstwa kruszwickiego, znalazła się w granicach archidiecezji gnieźnieńskiej po rozgraniczeniach diecezjalnych dokonanych w 1821 r. na mocy bulli cyrkumskrypcyjnej *De salute animarum*⁷.

2.1. KAPITUŁA METROPOLITALNA

Dekret papieża Piusa VIII *Ex quo Ottone Magno imperi* z 25 I 1830 r. zakładał, iż w skład kapituły metropolitalnej w Gnieźnie będzie wchodził prepozyt oraz sześciu kanoników gremialnych. Akt ten ponadto nakreślił sposób wyłaniania nowych członków tejże korporacji kanonickiej. Przebiegać miał on

---

³ J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis*, Gnesnae 1888, s. 19.

⁴ Jaskułski, *Jan Ignacy...*, s. 113.

⁵ M. Aleksandrowicz, *Wstęp historyczny*, „Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej” 2010, s. 50.

⁶ F. Kryszak, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „Nasza Przyszłość” 24(1966), s. 127-129.

⁷ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 339.

w taki sposób: jeżeli prepozytura lub kanonia zawakowała w miesiącach parzystych, wówczas prawo do jej obsady miał ordynariusz, jeśli zaś opustoszała w miesiącach nieparzystych, to swoich kandydatów typowała Stolica Apostolska⁸. Z czasem jednak przywilej papieski przywłaszczył sobie król pruski, a to niosło za sobą konsekwencję w postaci przenikania do kapituły osób oddanych dynastii hohenzollernowskiej, najczęściej Niemców⁹.

Analizując skład kapituły z 1888 r., należy zauważyć, iż najważniejsza godność, prepozyta-infulata, wakowała. Powodem takiego stanu była śmierć gnieźnieńskiego biskupa pomocniczego Józefa Cybichowskiego, który dzierżył tę godność. Z sześciu kanonii obsadzonych było pięć. Zajmowali je: ks. Franciszek Ksawery Dubliński (pierwsza), ks. Karol Kraus (druga), ks. Jan Korytkowski (trzecia), ks. Antoni Andrzejewicz (czwarta) i ks. Stanisław Kwiatkowski (piąta). Szósta wakowała¹⁰.

Kapituła metropolitalna nie miała kanonii honorowych, choć od czasów abpa Teofila Wolickiego czyniono starania o utworzenie przynajmniej dwóch. Zabiegi te jednak spełzły na niczym¹¹. Była to więc najskromniejsza z polskich kapituł funkcjonujących pod jarzmem pruskiego zaborcy¹².

W prowadzonym przy katedrze duszpasterstwie kanoników wspomagali ustanowieni do tego duchowni: penitencjarze, wikariusze i mansjonarze. Pierwszą grupę stanowiło dwóch penitencjarzy, których zasadniczym zadaniem było szafowanie sakramentu pokuty i pojednania w konfesjonałach katedralnych. Byli nimi księża Stanisław Gdeczyk i Antoni Kantecki. Kolegium wikariuszy obejmowało trzech kapłanów, aczkolwiek przewidziane były cztery wikariaty. Z nominacji arcybiskupa byli to: ks. Bronisław Piotrowicz (pierwszy), ks. Ludwik Rakowicz (drugi) oraz ks. Maksymilian Kubliński (czwarty). Wikariat trzeci wakował. Z grona penitencjarzy i wikariuszy ustanowiono trzecią kategorię księży posługujących przy katedrze – kolegium mansjonarzy. Liczyło ono czterech duchownych. Byli to księża Stanisław Gdeczyk, Antoni Kantecki, Bronisław Piotrowicz i Ludwik Rakowicz. W strukturze organizacyjnej duszpasterstwa katedralnego funkcjonowało również kolegium psalterzystów, ale Jan Korytkowski podaje jedynie informację, że tworzyli je

---

⁸ Dekret „*Ex quo Ottone Magno imperia*” z 25 stycznia 1830 r., w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 306.

⁹ O. K i e c, *Niemieccy duchowni w kapitułach katedralnych Gniezna i Poznania w XIX i XX wieku*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, Gniezno 2000, s. 352-353.

¹⁰ Korytkowski, *Brevis descriptio...*, s. 21.

¹¹ L. Grochowski, *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829*, Gniezno 1999, s. 145.

¹² K u m o r, *Ustrój i organizacja...*, s. 297.

wikariusze i mansjonarze¹³. Dodać w tym miejscu należy, iż przy kaplicy Łubieńskich działał dodatkowo ks. Zygmunt Łubieński, kapłan pracujący wcześniej w kościele Świętego Krzyża w Warszawie¹⁴.

2.2. KAPITUŁA ŚW. JERZEGO NA ZAMKU

Obok kapituły metropolitalnej w Gnieźnie funkcjonowała druga korporacja kanonicka – kapituła św. Jerzego na Zamku. Choć przez cały wiek XIX jej poszczególne kanonie starano się obsadzać, to jednak w różnych okresach ich liczba była zmienna. Zawsze jednak oscylowała między trzema a czterema, przy czym prepozytura przypisana była kapitule metropolitalnej¹⁵. W interesującym nas okresie liczyła ona cztery kanonie, które zajmowali księża: Stanisław Gdeczyk (penitencjarz katedralny; skarbnik i sekretarz kapituły), Antoni Kantecki (penitencjarz katedralny), Karol Pasikowski (dyrektor kancelarii i skarbnik konsystorza) oraz Ignacy Warmiński (wiceregens seminarium gnieźnieńskiego)¹⁶.

2.3. KAPITUŁA KOLEGIACKA W KRUSZWICY

Kapituła kolegiacka w Kruszwicy przy kościele św. Piotra i św. Pawła na skutek pruskiej polityki konfesyjnej została zredukowana do 1 prałatury i 2 kanonii, a groziła jej całkowita kasata. Za rządów abpa Leona Przyłuskiego dokonano gruntownej renowacji kolegiaty (1856-1859), po czym nadano kapitule nowy statut organizacyjny. Zakładał on istnienie przy kolegiacie kruszwickiej prałatury i dwóch kanonii, które zarezerwowane były dla księży pracujących w duszpasterstwie parafialnym¹⁷. W 1888 r. prałatura nie została obsadzona. Kanonie zajmowali natomiast: ks. Wojciech Kozłowski, administrator ze Sławska i ks. Maciej Krępeć, dziekan dekanatu Gniezno – Świętej Trójcy i administrator z Marzenina¹⁸.

---

¹³ *Brevis descriptio...*, s. 22.

¹⁴ Tamże, s. 21.

¹⁵ Kumor, *Ustrój i organizacja...*, s. 340.

¹⁶ Korytkowski, *Brevis descriptio...*, s. s. 22-23.

¹⁷ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 101.

¹⁸ Korytkowski, *Brevis descriptio...*, s. 100.

3. INSTYTUCJE DIECEZJALNE

W wypełnianiu zadań administracyjnych i sądowych wspomagał arcybiskupa Konsystorz Generalny Gnieźnieński, będący połączeniem dawnego oficjalatu generalnego z kurią biskupią. Stąd też pełnił on funkcję sądu biskupiego. Jego prace, po okresie zawieszenia na skutek kulturkampfu, zostały wznowione w czerwcu 1886 r. W 1888 r. na czele konsystorza stał kanonik metropolitalny gnieźnieński, wikariusz w sprawach duchowych (*vicarius in spiritualibus*) i oficjał generalny ks. Jan Korytkowski. Urząd sędziów piastowali księża: Stanisław Kwiatkowski (pierwszy) i Jan Łukowski (drugi). Syndykiem i justycjariuszem był ks. Teobald Klepaczewski. Asesurę powierzono ks. Stanisławowi Gdeczykowi. Obowiązki obrońcy węzła małżeńskiego zlecono natomiast ks. Ignacemu Warمیńskiemu. Dyrektorem kancelarii i jej skarbnikiem był ks. Karol Pasikowski. Funkcję registratora sprawował ks. Józef Stryjakowski. Rachunkowość powierzono ks. Onufremu Bergerowi. W konsystorzu gnieźnieńskim zatrudniono ponadto dwóch urzędników kancelaryjnych. Pierwszym był ks. Maciej Budzyński, drugim natomiast ks. Jan Reiss. Oprócz nich zaangażowano urzędnika, który choć nie był na etacie, to jednak pobierał wynagrodzenie dzienne, czyli tzw. dietariusza. Był nim ks. Franciszek Obst. Funkcję gońca pełnił ks. Jan Nepomucen Radomski¹⁹.

Oprócz urzędników zatrudnionych bezpośrednio w konsystorzu generalnym ważną rolę spełniali sędziowie prosynodalni. Ich zadaniem było wspieranie oficjała w sprawach sądowych. W 1888 r. było to 5 duchownych: Karol Kraus, kanonik metropolitalny gnieźnieński; Antoni Andrzejewicz, kanonik metropolitalny gnieźnieński i regent seminarium; Jan Łukowski, profesor seminarium duchownego i administrator kościoła św. Michała w Gnieźnie; Józef Dydyński, dziekan dekanatu Gniezno – św. św. Piotra i Pawła, proboszcz w Kłecku; Robert Samberger, dziekan nakielski i proboszcz w Nakle²⁰.

Inną ważną grupą funkcyjną w strukturze administracyjnej archidiecezji gnieźnieńskiej byli egzaminatorzy prosynodalni. Do ich najważniejszych obowiązków przypisano egzaminowanie kandydatów na proboszczów oraz uczestniczenie w procesach administracyjnych. *Brevis descriptio* wymienia 11 kapłanów będących egzaminatorami prosynodalnymi. Byli to: Jan Korytkowski, wikariusz w sprawach duchowych i oficjał generalny gnieźnieński; Antoni Andrzejewicz, Hilary Koszutski, kanonik honorowy Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu, dziekan powidzki, administrator w Mielżynie; Napoleon Toma-

¹⁹ Tamże, s. 23.

²⁰ Tamże, s. 24.

szewski, kanonik honorowy Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu, dziekan dekanatu zbarskiego (Gniezno – św. Michała Archanioła), proboszcz w Trzemesznie, Jan Łukowski, Józef Dydyński; Edward Kegel, dziekan krotoszyński i proboszcz w Krotoszynie; Ludwik Jażdżewski, administrator w parafii Zduny; Florian Stablewski, protonotariusz apostolski i proboszcz we Wrześni; Marcin Nożewnik, proboszcz w Witkowie oraz Feliks Wartenberg, administrator parafii w Kamieńcu²¹.

Osobną grupę duchownych stanowili cenzorzy ksiąg. Kolegium to w 1888 r. liczyło 4 kapłanów. Byli to: Antoni Andrzejewicz, Jan Łukowski, Edward Kegel oraz Feliks Wartenberg²².

4. SEMINARIUM DUCHOWNE

Seminarium gnieźnieńskie, powołane do istnienia w 1602 r., od 1835 r. funkcjonowało w połączeniu z seminarium poznańskim, kształcąc przyszłe kadry duchowieństwa dla obu wielkopolskich archidiecezji w zakresie pastoralnym. Na skutek „walki o kulturę” zostało zamknięte w 1875 r. W zaistniałej sytuacji alumnów przygotowujących się do kapłaństwa wysyłano na studia zagraniczne do Innsbrucku, Rzymu, Würzburga, Münster i Regensburga. Nie wpływało to jednak korzystnie ani na stan liczebny, ani na przebieg formacji przyszłych kapłanów²³. Stąd też w drugiej połowie lat 80. XIX w. poczyniono starania, aby przywrócić do życia gnieźnieński zakład teologiczny. Gdy zamierzony cel osiągnięto w 1886 r., konieczne okazało się nie tylko nadanie mu nowego regulaminu porządkowego, co zresztą uczynił abp Juliusz Dinder 15 X 1886 r.²⁴, ale również skompletowanie odpowiedniego grona wychowawców i wykładowców. W skład odnowionego po kulturkampfie zarządu seminaryjnego wchodził: regens (rektor) – ks. Antoni Andrzejewicz (od 1886 r.) oraz wiceregens (wicerektor) – ks. Ignacy Warmiński (również od 1886 r.). Duchowni ci prowadzili ponadto zajęcia dydaktyczne z przedmiotów pastoralnych. W działalności tej wspierał ich ks. Jan Łukowski, administrator parafii

---

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ Zieliński, *Kulturkampf...*, s. 86.

²⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Kurii Metropolitalnej I, sygn. 396, *Ordinatio Seminarium Archidioecesis Gnesnensis practice*.

św. Michała Archaniola w Gnieźnie. Zajęcia ze śpiewu kościelnego prowadził Podlaszewski²⁵.

Sprawą nadzoru nad ekonomicznym funkcjonowaniem seminarium zajęli się prowizorzy. Z nominacji arcybiskupa byli to dwaj kanonicy kapituły metropolitalnej – Franciszek Ksawery Duliński i Stanisław Kwiatkowski. Niestety, zauważyć należy, iż po zakończeniu kulturkampfu nie został obsadzony inny ważny urząd – urząd deputata ds. dyscypliny kleru, do którego obowiązków należało kontrolowanie i ewentualne korygowanie przebiegu formacji seminaryjnej. Zaistniały wakat musiał więc niekorzystnie wpłynąć na przygotowanie kleryków do pracy duszpasterskiej.

W zorganizowanym na nowo seminarium w 1888 r. przebywały dwa najstarsze roczniki alumnów, które określone zostały jako kurs I i II. Kurs I stanowiło 5 diakonów: Leonard Hajnowski, Antoni Laubitz, Jan Nepomucen Michałowicz, Józef Olejnik, Włodzimierz Sypniewski. Na niższym roczniku było również 5 alumnów: Walerian Burzyński, Władysław Fiebig, Wincenty Głęboccki, Józef Rehbronn i Ludwik Sobkowski²⁶.

5. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY ARCHIDIECEZJI

Terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej od 1821 r., a więc czasu wydania przez papieża Piusa VII bulli cyrkumskrypcyjnej *De salute animarum*, nie było jednolite. Składało się z trzech odrębnych enklaw. Największej, skupiającej 13 dekanatów, oraz dwóch znacznie mniejszych. Jedną z nich tworzyły dekanaty pleszewski i ołobocki, drugą natomiast stanowił osamotniony dekanat krotoszyński²⁷. Pod względem administracji państwowej teren archidiecezji gnieźnieńskiej wchodził w skład Prowincji Poznańskiej, którą tworzyły dwie rejencje: poznańska i bydgoska²⁸.

---

²⁵ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 25.

²⁶ Tamże.

²⁷ Ł. K r u c k i, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od XIX do początku XXI wieku)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 95-96

²⁸ J. K o z ł o w s k i, *Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem 1793-1918*, Poznań 2000, s. 64.

Tabela 1. Organizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w 1888 r.

Dekanat	Dziekan	Parafie	Liczba parafii	Liczba kapłanów	Kościóły filialne	Altarie	Oratoria lub kaplice publiczne	Szkoły parafialne	Szpitala parafialne	Katolicy
1	2	2	4	5	6	7	8	9	10	11
Gniezno – Świętej Trójcy	Ks. Maciej Krępeć	Czerniejewo, Dąbrówka, Dziekanowice, Gniezno – katedra, Gniezno – Świętej Trójcy, Gniezno – św. Wawrzyńca, Grzybowo, Jarząbkowo, Imielno, Kędzierzyn, Kiszkowo, Łubowo, Marzenin, Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska, Sławno, Węglewo, Witkowo, Wrónczyn, Września, Żydowo	22	34 ^a	4	3	4	39	4	44697
Gniezno – Piotra i Pawła	Ks. Józef Dydyński	Dębica, Gniezno – św. św. Piotra i Pawła ^p , Janowiec, Klecko, Koldrąb, Łagiewniki, Łopiennie, Mieścisko, Modliszewko, Podlesie, Popowo, Raczkowo, Sokolniki	13	12	5	1	2	31	2	19060
Gniezno – św. Michała (zbarski)	Ks. Napoleon Tomaszewski	Duszno, Gniezno – św. Michała, Kamieniec, Kruchowo, Linówiec, Orchowo, Ostrowie Prymasowski, Strzyzewo, Szydłowo, Trzemeszno	10	9	1	1	3	18	2	16192
bydgoski	Ks. Michał Zbiński	Bługowo, Bydgoszcz, Dąbrówka, Dźwierzchno, Gromadno, Łask Wielki, Łobżenica, Mąkowsk, Mrocza, Runowo, Ślesin, Wąweln, Wierzchucin, Zabartowo	14	17	5	1	3	40	3	36406
gniewkowski	Ks. Marcell Gantkowski	Branno, Brudnia, Chlewiska, Gniewkowo, Góra, Grabie, Murzynno, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Pieranie, Płonkowo, Podgór, Solec, Szydłowice	14	11	-	-	1	18	-	16340
inowrocławski	Ks. Alfred Poniński	Dźwierzchno, Jaksice, Inowrocław, Kościelec, Lisewo, Liszkowo, Łabiszyn, Orłowo, Pęcchowo, Tuczno	10	10	1	-	1	17	1	24084
kcyński	Ks. Julian Sobeski	Brzyskorzystew, Chojna, Chomętowo, Gofańcz, Jaktorowo, Kcynia, Rynarzewo, Samokłęski, Słupy, Smogulec, Szaradowo, Szubin	12	13	1	2	2	24	2	20610

1	2	2	4	5	6	7	8	9	10	11
krotoszyński	Ks. Edward Kegel	Baszkowo, Kobierno, Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce, Wyganowo, Zduny	7	10	4	14	3	17	3	18595
kruszwicki	Vacat	Chelme, Kościeszki, Kruszwica, Ostrowo k. Janikowa, Ostrowo n. Gopłem, Piaski, Polanowce, Rząd-kwin, Sławsk, Stodoły, Strzelno	11	10	-	-	2	24	1	18790
łekneński	Ks. Maciej Bukowiecki	Czeszewo, Dziewierzewo, Grylewo, Kozielsko, Łęgowo-Tarnowo, Łekno, Panigródz, Srebrnagóra, Wągrowiec, Żnin	10	11	2	-	1	23	3	18475
nakielski	Ks. Robert Samberger	Dębowo, Glesno, Kosztowo, Krostkowo, Miasteczko, Morzewo, Nakło, Sadki, Śmiełowo, Wyrzysk, Wysoka	11	10	1	-	1	25	5	18620
otobocki	Ks. Andrzej Michalak	Biskupice, Droszew, Gostycyna, Kucharki, Kuchary, Lewków, Ociąż, Ołobok, Rossoszyca, Skalmierzyce, Skrzebowa, Sobótka, Szczury	13	12	3	1	2	26	1	19320
pleszewski	Ks. Tomasz Basiński	Broniszewice, Brzezcie, Czermin, Gołuchów, Grodzisk, Karmin, Koryta, Kotlin, Kowalew, Kretków, Kuczków, Lenartowice, Magnuszewice, Pleszew, Sośnica, Sowina, Tursk, Twardowo, Żegocin	19	17	2	3	1	26	1	28180
powiżdzki	Ks. Hilary Koszutski	Brudzewo, Graboszewo, Mielżyn, Odrowąż, Ostrowo, Powiżdz, Skarbo-szewo, Staw, Strzałkowo, Szemborowo	10	9	1	3	-	12	-	10550
rogowski	Ks. Jan Chryzostom Pankowski	Cerekwica, Gorzyce, Gościeszyn, Juncewo, Izdebnó, Lubcz, Niestronno, Palędzie, Rogowo, Ryszewko, Świątkowo, Żerniki	12	11	-	-	-	13	-	12690
żniński	Ks. Kazimierz Ertman	Barcin, Chomiąza Szlachecka, Gąsawa, Gembice, Góra, Kwiciszewo, Ludzisko, Mogilno, Ostrowo, Pakość, Parlin, Siedlimowo, Strzelce, Szczepanowo, Trłąg, Wenecja, Wójcin, Wylatowo, Żnin	19	17	2	7	28	36	-	32206
Razem:			207	211	32	36	54	389	28	354815

^a Liczba uwzględnia pracowników urzędów centralnych z wyjątkiem księży Jana Łukomskiego i Józefa Dydzińskiego, którzy zostali uwzględnieni w dekanatach zbarskim i kłecko-wskim, z racji pełnionych w nich funkcji.

^b J. Korytkowski umieścił ją w spisie, choć od początku XIX w. nie była już samodzielną parafią.

Dzięki adnotacji *op.* [*oppidum*], poczynionej przez Korytkowskiego przy niektórych parafiach, możemy określić ich miejski charakter. Według autora *Brevis descriptio* do archidiecezji gnieźnieńskiej przynależało 49 miast. Były to: Barcin, Bydgoszcz, Czarniejewo, Gąsawa, Gębice, Gniewkowo, Gniezno, Gołańcz, Inowrocław, Janowiec, Kcynia, Kiszkowo, Kłecko, Kobylin, Krotoszyn, Kruszwica, Kwieciszewo, Łabiszyn, Łekno, Łobżenica, Łopienno, Miasteczko, Mielżyn, Mieścisko, Mogilno, Mrocza, Nakło, Pakość, Pleszew, Pobiedziska, Podgórz, Powiedz, Rogowo, Rynarzewo, Solec, Strzelno, Sulmierzyce, Szubin, Trzemeszno, Wągrowiec, Witkowo, Września, Wylatowo, Wyrzysk, Wysoka, Zduny, Żerniki, Żydowo i Żnin²⁹. Wielkość tych miast była jednak zróżnicowana. Obok największych, Bydgoszczy, Inowrocławia i Gniezna, wiele było takich, które niewiele różniły się od wsi (np. Wyrzysk czy Wysoka).

Na tak ukształtowanym obszarze znajdowało się 16 dekanatów: Gniezno – św. św. Piotra i Pawła, Gniezno – św. Michała, Gniezno – Świętej Trójcy, bydgoski, gniewkowski, inowrocławski, kcyński, krotoszyński, kruszwicki, łekieński, nakielski, ołobocki, pleszewski, powidzki, rogowski, żniński. Obejmowały one 206 parafii (zob. tab. 1). Zaznaczyć jednak należy, iż Korytkowski wymienia jako 207 parafię p.w. św. św. Piotra i Pawła w Gnieźnie. W XIX w. nie był to już jednak samodzielny ośrodek duszpasterski, o czym autor doskonale wiedział, gdyż abp Ignacy Raczyński (1807-1818) rozdzielił jego teren między gnieźnieńskie parafie Świętej Trójcy i św. Wawrzyńca, ale został uwzględniony, bo od jego wezwania nadal brał swoją nazwę jeden z dekanatów archidiecezji świętowojciechowej³⁰.

Analizując tab. 1, opracowaną na podstawie *Brevis descriptio*, można stwierdzić, że największym dekanatem był gnieźnieński dekanat Świętej Trójcy. Liczył on 44 697 wiernych. Następnie uplasował się dekanat bydgoski liczący 36 406 wiernych, trzecim był dekanat żniński, który zamieszkiwało 32 206 wiernych. Najmniejszymi były dekanaty: powidzki (10 550 katolików), rogowski (12 690 katolików) i gnieźnieński – św. Michała (16 192 katolików).

Jeżeli weźmie się pod uwagę liczbę parafii w poszczególnych dekanatach, to również można dostrzec wśród nich znaczące dysproporcje. Największą

²⁹ Korytkowski, wymieniając miasta archidiecezji gnieźnieńskiej, w dziesięciu przypadkach popełnił błąd, gdyż uwzględnił miejscowości, które na skutek działań władz pruskich utraciły prawa miejskie. Były to: Gąsawa (1875 r.), Gębice (1875 r.), Kwieciszewo (ok. 1880 r.), Łekno (1888 r.), Łopienno (1888 r.), Rogowo (1871 r.), Rynarzewo (1871 r.), Wylatowo (1871 r.), Żerniki (1849 r.) i Żydowo (1875 r.). Zob. T. M a k o w s k i, *Pastoralne konsekwencje rozwoju miast archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Studia Gnesnensia” 7 (1982-1983), s. 207.

³⁰ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 46.

liczbą mogły się poszczycić dekanaty: Gniezno – Świętej Trójcy (22), pleszewski (19) i żniński (19). Najmniejszymi okazały się dekanaty: zbarski, inowrocławski, łekieński i powidzki, skupiające po 10 parafii. Dekanat krotoszyński liczył ich zaledwie 7 (zob. tab. 1). Uśredniając, można powiedzieć, że dekanat tworzyło 13 parafii z 22 176 wiernymi. Powyższa sytuacja organizacyjno-duszpasterska komplikowana jednak była przez relacje z innymi wyznaniem, zwłaszcza ewangelikami popieranymi przez pruski establishment i żydami³¹.

Jak już powiedziano wyżej, sieć parafialna archidiecezji liczyła 206 parafii. Były one jednak bardzo zróżnicowane, zwłaszcza pod względem wielkości. W 1888 r. największymi parafiami były: Bydgoszcz (17 350 wiernych), Inowrocław (10 650 wiernych) i Gniezno – Świętej Trójcy (9200 wiernych). Do najmniejszych zaliczały się natomiast: Murzynno (480 wiernych), Orłowo (440 wiernych), Dźwierzchno (262 wiernych) oraz Stodoły z 240 wiernymi. Głębsza analiza struktury parafialnej na podstawie tab. 2 pozwala stwierdzić, iż w archidiecezji gnieźnieńskiej dominowały parafie liczące od 1000 do 2000 wiernych. Było ich w sumie 94, a więc 45,63%. Na drugim miejscu uplasowało się 51 parafii powyżej 500 wiernych. Ich odsetek stanowił 24,76%. 29 parafii liczących między 2001 a 3000 wiernych stanowiło 14,08% ich ogółu, a 16 obejmujących do 500 katolików – 7,77%. Najmniej było parafii dużych. Między 4001 a 5000 parafian – 7 (3,40%), a liczących od 3001 do 4000 katolików – 5 (2,42%). Zaledwie 4 parafie (1,94%) przekroczyły liczbę 5000 wiernych.

Tabela 2. Stan liczebny wiernych w parafiach

Wielkość parafii	Liczba parafii	Stan w %
1	2	3
do 500	16	7,77
od 501 do 1000	51	24,76
od 1001 do 2000	94	45,63
od 2001 do 3000	29	14,08
od 3001 do 4000	5	2,42

³¹ W 1890 r., a więc w dwa lata po publikacji *Brevis descriptio*, wśród ludności zamieszkującej rejencję poznańską było 71,89% katolików, 25,55% ewangelików i 2,52% żydów. W tym samym czasie w rejencji bydgoskiej odnotowano 56,66% katolików, 40,67% ewangelików i 2,54% żydów. Zob. W. Matwiejczyk, *Niemieccy katolicy w Poznaniu a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914*, Lublin 2009, s. 49.

1	2	3
od 4001 do 5000	7	3,40
powyżej 5000	4	1,94
Razem:	206 ^a	100%

^a Zestawienie nie uwzględnia parafii św. św. Piotra i Pawła w Gnieźnie.

Analizując dane liczbowe odnoszące się do poszczególnych dekanatów i parafii w archidiecezji gnieźnieńskiej, należy uwzględnić fakt, iż część z nich nie zawsze jest pewna. Przyczyniło się do tego wiele czynników, ale chyba najistotniejszym był ten, iż proboszczowie (administratorzy) podawali wartości przybliżone bądź też nie podali ich wcale, wobec czego autor *Brevis descriptio* zmuszony był do korzystania ze starszych schematyzmów. Wykorzystane dane funkcjonowały w niezmienionej formie także przez następne lata. Można stąd przyjąć, iż przedstawiona przez Korytkowskiego statystyka niezbyt odbiegała od rzeczywistości.

Cennymi wiadomościami podanymi przez *Brevis descriptio* są dane odnoszące się do obsady personalnej poszczególnych parafii. Wynika z nich, iż na 207 wymienionych ośrodków parafialnych 180 było parafiami samodzielnymi. Różny był jednak ich zarząd. Korytkowski przy każdej parafii podaje określenie jej rządcy: *prepositus* (proboszcz), *curatus* (pleban) i *commendarius* (komendarz). Idąc za takim podziałem, można stwierdzić, że 26 parafii znajdowało się pod zarządem prepozytów, 142 były administrowane przez plebanów, a jedenastoma kierowali komendarze. Szczególnym zjawiskiem było ustanowienie w Kcyni wikariusza wieczystego (ks. Romualda Ziółkowskiego)³², stojącego na czele parafii, a w dwóch przypadkach zastąpienie prepozyta, który nie wykonywał swoich obowiązków, innym duchownym. Pierwszy funkcjonował przy kościele katedralnym (ks. Bronisław Piotrowski), pełniąc obowiązki za „parocha” katedralnego (ks. Stanisława Kwiatkowskiego)³³, drugi natomiast, jako komendarz (ks. Mikołaj Jaśkowski), wypełniał obowiązki prepozyta żnińskiego, którym zwyczajowo był sufragan gnieźnieński. W tym ostatnim przypadku dodać jednak należy, iż w 1888 r. prepozytura żnińska i tak wakowała, czego powodem była śmierć biskupa Józefa Cybichowskiego³⁴.

³² Korytkowski, *Brevis descriptio...*, s. 85.

³³ Tamże, s. 31.

³⁴ Tamże, s. 163.

Pozostałe parafie wymienione przez Korytkowskiego – w liczbie 27 – nie były ośrodkami samodzielnymi. Przyczyny takiego stanu rzeczy były różne. Szczególnie dały się tu odczuć braki personalne. Zauważyć jednak należy, że parafie, które nie zostały obsadzone, zaliczały się do najmniejszych, wiejskich placówek duszpasterskich, stąd też uzasadnione wydawało się ich łączenie.

Obok proboszczów w znaczniejszych parafiach duszpastersko zaangażowani byli wikariusze. *Brevis descriptio* wymienia 40 wikariatów, które przypisane były do różnych parafii, zwłaszcza miejskich. Ogólny brak kapłanów sprawił jednak, iż tylko 15 z nich zostało obsadzonych. Pozostałe 25, a więc aż 62,5%, wakowało. Stan ten ujemnie wpływał na prowadzone duszpasterstwo, gdyż zdani na własne siły proboszczowie z większych ośrodków parafialnych nie mogli ogarnąć wszystkich nałożonych na nich obowiązków.

6. KOŚCIOŁY, KAPLICE, ALTARIE

Korytkowski wymienia 207 parafii. Dyskusyjny pozostaje problem ośrodka duszpasterskiego skupionego wokół kościoła św. św. Piotra i Pawła w Gnieźnie, ale sytuacja ta została już zarysowana powyżej. W tym miejscu należy jednak skupić się na stanie kościołów parafialnych. Każda bowiem parafia posiadała swoją świątynię. W większości były to budynki murowane. Trudno jednak określić precyzyjnie, jaki był ich odsetek, gdyż *Brevis descriptio* nie zawsze dokonuje rozróżnienia odnośnie do materiału, z którego wznoszono poszczególne kościoły parafialne. Zawsze jednak uwzględnia ich wezwanie. Pozwala to na opracowanie dokładnej typologii, uwzględniającej dedykacje poświęcone Osobom i Tajemnicom Boskim, Najświętszej Marii Pannie, jak i poszczególnym świętym.

Na 207 kościołów parafialnych w archidiecezji gnieźnieńskiej 18 nosiło wezwania odnoszące się do Osób i Tajemnic Boskich. Były to mianowicie tytuły: Bożego Ciała – 1, Najświętszego Imienia Jezus – 2, Najświętszego Serca Jezusowego – 1, Pięciu Ran Chrystusowych – 1, Świętego Krzyża – 2. Najczęstszym w tej grupie patrociniów było jednak wezwanie Świętej Trójcy. Odnosiło się ono do 11 świątyni. Drugą kategorię wezwań stanowiły dedykacje poświęcone Najświętszej Marii Pannie. Wśród nich znalazły się więc kościoły wzniesione ku czci zarówno Jej osoby: Królowej Apostołów – 1, Matki Boskiej Szkaplerznej – 1, Najświętszej Marii Panny – 1, jak i poszczególnych tajemnic Jej życia: Narodzenia NMP – 6, Zwiastowania NMP – 4, Wniebowzięcia NMP – 10. Zdecydowanie najliczniejszą grupę stanowiły patrocinia

odnoszące się do wiary w świętych obcowanie. Wśród 166 były wezwania odnoszące się do: św. Andrzeja – 5, św. Anny – 6, św. Barbary – 4, św. Bartłomieja – 7, św. Bonawentury – 1, św. Doroty – 3, św. Elżbiety – 1, św. Filipa – 1, św. Floriana – 1, św. Jadwigi – 3, św. Jakuba Apostoła – 12, św. Jana Chrzyciciela – 11, św. Jana Ewangelisty – 2, św. Katarzyny – 7, św. Kazimierza – 1, św. Klemensa – 1, św. Macieja – 3, św. Małgorzaty – 5, św. Marcina – 13, św. Marii Magdaleny – 6, św. Marka – 1, św. Mateusza – 1, św. Michała Archanioła – 10, św. Mikołaja – 24, św. Oswalda – 1, św. Piotra i Pawła – 10, św. Stanisława – 5, św. Urszuli – 1, św. Wacława – 1, św. Wawrzyńca – 6, św. Wita – 1 oraz św. Wojciecha – 5. Osiem kościołów nosiło wezwanie Wszystkich Świętych.

Prócz kościołów parafialnych na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej znajdowały się jeszcze 32 kościoły filialne oraz 54 oratoria lub kaplice publiczne. Najliczniej rozlokowane były one w dekanacie bydgoskim i Gniezno – św. św. Piotra i Pawła, o czym zdecydowała pewnie w znacznym stopniu liczba wiernych. Najuboższe w tej materii okazały się dekanaty gniewkowski, kruszwicki i rogowski (zob. tab. 1). W pierwszym z wymienionych tylko jedna parafia – Grabie – posiadała kaplicę publiczną. W pozostałych dwóch w ogóle nie było kościołów filialnych, a tylko w dekanacie kruszwickim można zlokalizować jedną kaplicę publiczną (p.w. św. Barbary w Rechcie – parafia Polanowice) i jedno oratorium (p.w. św. Prokopa w Strzelnie). Były to więc sytuacje jednostkowe. W pozostałych dekanatach archidiecezji starano się je systematycznie organizować, gdyż spełniały one funkcje pomocnicze w prowadzonym duszpasterstwie, zwłaszcza gdy znajdowały się w znacznej odległości od kościoła parafialnego. Łatwiej było bowiem dotrzeć kapłanowi do kościoła filialnego aniżeli ogółowi mieszkańców pokonać kilka lub kilkanaście kilometrów w celu dopełnienia obowiązku uczestnictwa w niedzielnej czy świątecznej Mszy Świętej, sprawowanej w świątyni parafialnej.

Obok kościołów parafialnych i filialnych, kaplic publicznych i oratoriów w archidiecezji gnieźnieńskiej istniały altarie, należące do tzw. beneficjów prostych. Ogółem było ich 36, fundowanych przy znacznie większych kościołach, zazwyczaj w miastach. Najwięcej, bo aż 14, znajdowało się w dekanacie krotoszyńskim. W dekanacie żnińskim było 7 tego typu fundacji. Pozostałe dekanaty posiadały od 1 do 3 altarii, przy czym w dekanatach: gniewkowskim, inowrocławskim, kruszwickim, łekneńskim, nakielskim i rogowski nie było ich w ogóle.

7. DUCHOWIENSTWO

Według *Brevis descriptio* archidiecezja gnieźnieńska liczyła 211 kapłanów; 197 z nich pracowało w duszpasterstwie. Byli to więc proboszczowie (administratorzy parafii) i wikariusze. Najwięcej duchownych zaangażowanych było w działalność pasterską w dekanatach: Gniezno – Świętej Trójcy (22), pleszewskim (19) i żnińskim (19). Najmniej pracowało w dekanacie krotoszyńskim (7). Proporcje te łączyły się z wielkością dekanatów; starano się zaspokoić potrzeby religijne zamieszkujących je katolików. Statystycznie 1 kapłan otaczał opieką duszpasterską 1801 wiernych.

Institucje centralne archidiecezji gnieźnieńskiej, a więc konsystorz i seminarium duchowne angażowały 13 kapłanów. Zostali oni wymienieni w związku z prezentacją tych organów diecezjalnych. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, iż duchowni ci podejmowali również obowiązki w pracach komisji egzaminatorów i sędziów prosynodalnych oraz zasiadali w kapitule metropolitalnej, biorąc czynny udział w jej posiedzeniach. Ks. Jan Łukowski był dodatkowo proboszczem parafii św. Michała w Gnieźnie. Należy również pamiętać o 4 kapłanach, którzy przebywali na emeryturze.

Analizując poziom wykształcenia kleru gnieźnieńskiego, należy zauważyć, iż na 211 kapłanów 11 legitymowało się tytułem doktora. Dziesięciu miało doktorat z teologii. Byli to: Józef Choraszewski, Ludwik Jeżdżewski, Antoni Kantecki, Jan Korytkowski, Florian Stablewski, Jan Chryzostom Pankowski, Karol Pasikowski, Ignacy Warmiński, Teodor Warmiński, Feliks Wartenberg. Jan Łukowski został określony jako doktor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Trzech księży miało licencjat z teologii – Antoni Choiński, Edward Kegel i Paulin Wojciechowski.

Istotnym zagadnieniem wydaje się problem wieku księży pracujących w świętowojciechowej archidiecezji. Z danych zawartych w tab. 3 widać istotne dysproporcje między najmłodszymi kapłanami a duchownymi w średnim wieku. Tych pierwszych, do 30. roku życia, było zaledwie 6, a w wieku 31-40 lat – 20. Wpłynął na to bez wątpienia okres kulturkampfu, gdy zamknięto seminaria duchowne w Gnieźnie i Poznaniu, a nielicznych alumnów wysyłano na studia zagraniczne. Najliczniejszą grupę stanowili natomiast duchowni w średnim wieku; między 41. a 50. rokiem życia było ich 73, zaś między 51. a 60. – 72. Mniej było kapłanów starszych, od 61. do 70. roku życia – 32, a po 71. – 7. Najstarszym kapłanem w archidiecezji był ks. Wojciech Kozłowski, który w 1888 r. miał 86 lat.

Tabela 3. Wiek duchownych

Wiek duchownego	Liczba duchownych
do 30 lat	6
od 31 do 40 lat	20
od 41 do 50 lat	73
od 51 do 60 lat	72
od 61 do 70 lat	32
powyżej 71. roku życia	7
Razem:	211

Podejmując dalsze badania w tym zakresie, należy stwierdzić, iż przeciętny wiek kapłana wynosił 51,65 lat. Statystycznie najmłodszy ksiądz pracował w dekanacie żnińskim, gdyż tam średni wiek duchownego wynosił 48,2 lat. W gnieźnieńskim dekanacie św. św. Piotra i Pawła pracowali natomiast kapłani najstarsi. Średni ich wiek wynosił 56,8 lat.

W parafiach, w których pracowali proboszczowie wraz z wikariuszami, było normą, iż starszy kapłan pełnił urząd proboszczowski. Od tej reguły pojawiały się jednak wyjątki. Przykładem może być parafia w Szubinie. Tamtejszy proboszcz, ks. Aleksander Kadecki, miał 54 lata, podczas gdy jego wikariusz – ks. Józef Dyskiewicz – ukończył 63. rok życia³⁵.

Osobne zagadnienie stanowi problem duchownych przebywających na emeryturze. W 1888 r., jak już wspomniano, było ich czterech (Antoni Choiński, Jan Terpitz, Walenty Antkowiak oraz Daniel Wycisk). *Brevis descriptio* podaje, że Choiński przebywał w Nicei, pozostali natomiast byli rezydentami w Zdunach, Strzelnie i w Owińskach³⁶. Archidiecezja gnieźnieńska nie posiadała w owym czasie specjalnego domu, w którym starsi i schorowani kapłani mogliby dożywać swoich ostatnich lat.

8. ZAKONY

Po zakończeniu kulturkampfu złagodzone podejmowaną uprzednio politykę represji wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych. Mowa tu zwłaszcza

³⁵ Tamże, s. 90.

³⁶ Tamże, s. 164.

o ustawie z 29 IV 1887 r., która dopuszczała istnienie w Prusach zgromadzeń podejmujących działalność w zakresie edukacyjno-wychowawczym, charytatywnym oraz kontemplacyjnym³⁷. Nie oznaczało to jednak, iż rząd pruski całkowicie wycofa się z nadzoru nad tą sferą życia kościelnego. Potwierdzeniem tej tezy mogą być dane zaczerpnięte z omawianego *Brevis descriptio*. Otóż w 1888 r., a więc już w czasie obowiązywania ustawy z 29 IV 1887 r., na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej nie było ani jednego zgromadzenia męskiego. Był to efekt „polityki kulturalnej” Otto von Bismarcka i jego ministra Adalberta Falka, jak i wcześniejszej kasaty zakonów w zaborze pruskim³⁸. W najstarszej polskiej archidiecezji funkcjonowały wówczas jedynie zgromadzenia żeńskie. Po przeanalizowaniu tabeli 4 można stwierdzić, że najaktywniejsze były szarytki, których było 15. Prowadziły one swoją działalność w Inowrocławiu, Wągrowcu, Wrześni i Zdunach. Ponadto w archidiecezji było jeszcze 5 elżbietanek, które rezydowały w Gnieźnie.

Tabela 4. Zgromadzenia żeńskie w archidiecezji gnieźnieńskiej w 1888 r.

Zakon	Miejscowość	Liczba członkiń
Urszulanki	Gniezno	-
Sakramentki	Gniezno	-
Szarytki	Gniezno	-
	Bydgoszcz	-
	Inowrocław	5
	Pleszew	-
	Wągrowiec	3
	Września	3
	Zduny	4
Elżbietanki	Gniezno	5

Swoje domy miały także urszulanki (Gniezno) i sakramentki (Gniezno), ale były one opustoszałe i u Korytkowskiego funkcjonują nominalnie. Analogiczna sytuacja była u szarytek w Gnieźnie, Bydgoszczy i Pleszewie. Było to wielka strata dla życia religijnego archidiecezji, które odradzało się po okresie prześladowań związanych z „walką kulturalną”.

³⁷ Zieliński, *Kulturkampf w...*, s. 266.

³⁸ Tenże, *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865*, Lublin 1973, s. 219.

9. DUSZPASTERSTWO

Nie można wyobrazić sobie normalnie funkcjonującej diecezji bez rozwiniętego w niej duszpasterstwa. Choć na podstawie *Brevis descriptio* niewiele można powiedzieć o jego zakresie w najstarszej polskiej archidiecezji, to jednak pewne jest, że księża w miarę własnych możliwości starali się zapewnić wiernym warunki do rozwoju życia duchowego. W tym celu szafowali sakramenty, przewodniczyli liturgiom oraz organizowali nabożeństwa okresowe. Zasadniczym miejscem posługi duszpasterskiej były kościoły parafialne oraz kościoły i kaplice sukursalne.

Kapłanów w działalności duszpasterskiej wspomagały różnego rodzaju bractwa modlitewne, czyli konfraternie, które za podstawowy cel swojej działalności przedkładały ożywienie życia religijnego³⁹. Korytkowski podaje, że w archidiecezji świętowojciechowej po zakończeniu kulturkampfu funkcjonowało 26 różnych konfraterni, które w sumie obejmowały 91 bractw. Każde z nich miało z góry określony cel i skupiało członków, którzy starali się go zrealizować jak najpełniej. Były więc wśród nich bractwa pobożnościowe, charytatywne i stanowe. Najpopularniejsza, licząca 28 bractw, była konfraternia różańcowa, propagująca zarówno nabożeństwo różańcowe, jak i szerzenie czci dla Najświętszej Marii Panny. Na drugim miejscu było bractwo św. Anny (17 zrzeseń). W statucie zobowiązano członków do sumiennego przestrzegania przykazań, prowadzenia przykładnego życia i udziału w nabożeństwach pogrzebowych. Na trzecim miejscu uplasowało się bractwo Aniołów Stróżów (9). Ono również miało na celu gorliwe przestrzeganie przepisów kościelnych, jak i zachęcanie do tego innych, a wszystko to pod patronatem orędowników – Aniołów Stróżów. Stosunkowo popularne były jeszcze bractwa: św. Józefa (6), św. Barbary (4), literatów (4), Pocieszenia NMP (3), Najświętszego Szkaplerza (3), Najświętszego Serca Pana Jezusa (2), Niepokalanego Poczęcia NMP (2), Przemienienia Pańskiego (2) i św. Izydora oracza (2), skupiające rolników. Pozostałe bractwa – wymienione w tabeli 5 występowały były pojedynczo. Analizując powyższą tabelę, można dojść do wniosku, że nie tylko liczba bractw, ale i ich lokalizacja była zróżnicowana. Najwięcej, bo 16 konfraterni, funkcjonowało w gnieźnieńskim dekanacie Świętej Trójcy, najmniej natomiast w dekanacie rogowskim – 1. Znaczenie bractw w ożywieniu duszpasterstwa było nie do przecenienia, szczególnie po zakończeniu kulturkampfu.

---

³⁹ K. Kuźmak, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, red. R. Łukaszyk, Lublin 1976, kol. 1013-1020.

Tabela 5. Konfraternie w archidiecezji gnieźnieńskiej w 1888 r.

Konfraternia	Dekanat																
	Gniezno – Świętej Trójcy	Gniezno – Piotra i Pawła	Gniezno – św. Michała	bydgoski	gniewkowski	inowrocławski	kcyński	krotoszyński	kruszwicki	łekneński	nakielski	ołobecki	pleszewski	powidzki	rogowski	żniński	RAZEM:
Aniołów Stróżów	1	-	2	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2	9
Literatów	2	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Miłosierdzia Bożego	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Modlitwy za zmarłych wiernych	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Najświętszego Ciała Chrystusa	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Najświętszego Imienia Jezus	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Najświętszego Imienia Maryi	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Najświętszego Serca Pana Jezusa	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
Najświętszego Szkaplerza	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Niepokalanego Poczęcia NMP	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	2
Opatrzności Bożej	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Pięciu Ran Chrystusowych	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Pocieszenia NMP	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3
Przemienienia Pańskiego	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Różańca Świętego	2	3	1	2	1	-	2	3	1	1	1	1	1	-	-	4	23
Św. Św. Kryspina i Kryspiniana	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Św. Św. Piotra i Pawła	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Św. Anny	4	1	-	-	-	1	1	1	1	-	-	1	3	1	-	3	17
Św. Antoniego	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Św. Barbary	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	4
Św. Benona	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Św. Izydora Oracza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2
Św. Jana Nepomucena	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Św. Józefa	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	6
Świętego Krzyża	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Trójcy Przenajświętszej	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
RAZEM:	16	5	7	5	3	1	6	15	3	3	2	2	8	3	1	11	91

W duszpasterstwie parafialnym ważne miejsce zajmowała katechizacja. Między innymi i z tego powodu organizowano w parafiach szkoły parafialne. Łącznie w archidiecezji gnieźnieńskiej było ich 389, co świadczy o tym, że niektóre parafie na swoim terenie miały ich nawet po kilka. Pod tym względem przodowały dekanaty: bydgoski (40), gnieźnieński – Świętej Trójcy (39) i żniński (36). Najslabiej wypadały natomiast dekanaty: inowrocławski (17), rogowski (13) i powidzki (12). Podkreślić jednak należy, że były to tylko szkoły elementarne, w których dzieci odbierały podstawową naukę w zakresie czytania, pisania, liczenia oraz poznawania prawd wiary. Naukę w tego typie szkoły prowadził zazwyczaj tylko jeden nauczyciel.

Opieka Kościoła nad ubogimi, kalekami, chorymi i podróżnymi sięgała czasów wczesnego średniowiecza. Abp Dinder w powierzonych sobie archidiecezji gnieźnieńskiej starał się o należyte funkcjonowanie i utrzymanie szpitali, pełniących funkcję przytułków. W 1888 r. było ich łącznie 28. Przy czym, co ciekawe, w jednym z największych dekanatów – żnińskim – nie było ani jednego szpitala. Podobnie rzecz miała się w dekanatach: gniewkowskim, powidzkim i rogowskim, ale te były znacznie mniejsze. W pozostałych dekanatach zorganizowano ich sieć. Na czele był dekanat nakielski z 5 szpitalami i gnieźnieński – Świętej Trójcy z 4 placówkami. W pozostałych dekanatach funkcjonowało od jednego do trzech szpitali (zob. tab. 1).

Podejmowane działania duszpasterskie, oświatowe i charytatywne miały na celu troskę o właściwy poziom świadomości religijnej, a jednocześnie poprawę bytu materialnego katolików do niedawna prześladowanych nie tyle z powodu przynależności narodowej, ile konfesyjnej. W państwie pruskim pokutowało bowiem przekonanie, o którym pisał Józef Feldman: „Nie będzie przesadą stwierdzić, że dom Hohenzollernów [...] czerpał uczucia niechęci ku Polsce w wyższej mierze z pobudek religijnych niż narodowych [...], protestantyzm utożsamiał się najczęściej z niemczyzną, katolicyzm z polskością”⁴⁰. Duchowieństwo archidiecezji gnieźnieńskiej, chcąc ulżyć doli wiernych, mimo własnych niedostatków osobowych i materialnych przedsięwzięło działania mające na celu zdystansowanie różnic między polskimi a niemieckimi obywatelami państwa Hohenzollernów.

---

⁴⁰ *Problem polsko-niemiecki w dziejach*, Katowice 1946, s. 39-40.

ZAKOŃCZENIE

W polskiej historiografii dominuje pogląd, że Kościół katolicki z „walki kulturalnej” wyszedł wzmocniony moralnie⁴¹. Opinia ta wydaje się słuszna, jednak należy wziąć pod uwagę, jakim kosztem to zwycięstwo zostało odniesione. Zważywszy, że ciężar zmagania spoczął głównie na barkach duchowieństwa parafialnego i wiernych, stąd też w duszpasterstwa poczyniono największe spustoszenie duchowe, materialne i personalne. Arcybiskup Juliusz Dinder, obejmując w 1886 r. archidiecezje gnieźnieńską i poznańską, zdawał sobie z tego sprawę. Od początku swojej pasterskiej posługi starał się przywrócić utracony ład⁴². Świadkiem i historiografem tych poczynań był ks. Jan Korytkowski, dlatego jego praca *Brevis descriptio* może być traktowana jako „zapis kronikarski” tych działań. Analizując poszczególne części omawianego dzieła, można dostrzec swoistego rodzaju „odrodzenie” katolicyzmu w najstarszej polskiej archidiecezji. Przywracanie do życia instytucji diecezjalnych – konsystorza i seminarium, obsadzanie urzędów kościelnych oddanymi sprawie duchownymi, troska o właściwe prowadzone duszpasterstwo i angażowanie do niego świeckich świadczyły, iż abp Dinder realizuje określony cel – przywrócenie *status quo* Kościoła sprzed 1873 r. Zamyśl ten systematycznie realizowany po śmierci Dindera († 30 V 1890 r.), znalazł gorliwego naśladowcę w osobie abpa Floriana Stablewskiego (1891-1906).

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Kurii Metropolitalnej I, sygn. 396, Ordinatio Seminarii Archidioecisani Gnesnenis practice.

2. Źródła drukowane

Dekret „Ex quo Ottone Magno imperia” z 25 stycznia 1830 r., w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 304-312.

Korytkowski J.: *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis*, Gnesnae 1888.

⁴¹ Zieliński, *Kulturkampf w...*, s. 292.

⁴² Tenże, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995, s. 256.

3. Opracowania

- Aleksandrowicz M.: Wstęp historyczny, „Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej” 2010, s. 19-67.
- Feldman J.: Problem polsko-niemiecki w dziejach, Katowice 1946.
- Grochowski L.: Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829, Gniezno 1999.
- Jaskulski J.: Jan Ignacy Korytkowski 1824-1888, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 108-116.
- Kiec O.: Niemiecy duchowni w kapitułach katedralnych Gniezna i Poznania w XIX i XX wieku, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, Gniezno 2000, s. 349-368.
- Kozierowski S.: Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1934.
- Kozłowski J.: Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem 1793-1918, Poznań 2000.
- Krucki Ł.: Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od XIX do początku XXI wieku), „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12 (2013), s. 87-114.
- Kryszak F.: Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim, „Nasza Przeszłość” 24(1966), s. 127-133.
- Kumor B.: Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918), Kraków 1980.
- Kuźmak K.: Bractwo kościelne, konfraternia, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, red. R. Łukaszuk, Lublin 1976, kol. 1013-1020.
- Matwiejczyk W.: Niemiecy katolicy w Poznańskim a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914, Lublin 2009.
- Zieliński Z.: Kościół i naród w niewoli, Lublin 1995.
- Zieliński Z.: Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865, Lublin 1973, s. 219.
- Zieliński Z.: Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887, Poznań 2011.

THE STATUS OF THE ARCHIDIOCESES OF GNIEZNO
IN THE LIGHT OF *BREVIS DESCRIPTIO HISTORICO-GEOGRAPHICA*
ECCLESJARUM ARCHIDIOECESIS GNESNENSIS ET POSNANIENSIS
BY JAN KORYTKOWSKI OF 1888

Summary

This article is an analysis of Jan Korytkowski's work entitled *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesniensis et posnaniensis* of 1888. This work is still a valuable resource for research in the organization and the estate structure of the oldest Polish dioceses of Gniezno and Poznań at the time after the Kulturkampf. The work under analysis is not confined to basic data of the sort available from ecclesiastical schematisms. Instead, the work also presents short histories of each parish and with its church, schools, orphanages and ecclesiastical fraternities. Moreover, it lists villages and towns that territorially belonged to each parish. Thanks to the data in *Brevis descriptio*, it is possible to precisely determine that in 1888, the oldest Polish Archdiocese had 16 deaneries, 207 parishes, 32 filial

churches, 36 altarpieces, 54 oratories and public chapels, 389 parish schools and 28 hospitals. The Archdiocese gathered 354815 souls. Pastoral and state offices were occupied by 211 priests.

Słowa kluczowe: archidiecezja gnieźnieńska, duszpasterstwo, organizacja Kościoła katolickiego, kulturkampf.

Key words: Archdiocese of Gniezno, pastoral care, organization of the Catholic Church, Kulturkampf.

Translated by Konrad Klimkowski